

METAFORA: PSICHOLOGINIS TYRIMAS

Solomonas AŠAS

Solomonas Ašas (Solomon E. Asch, 1907 09 14–1996 02 20) mūsų skaitytojui jau pažįstamas iš neseniai Būde (2024, Nr. 4, p. 60–65) skelbto jo straipsnio „Grupės įtaiga asmens sprendimams“. Šįsyk pristatome autoriaus tyrimą visai kita, bet ne mažiau įdomia tema, ypač reikšminga mitologijai, religijotyrui, etnologijai, literatūrologijai ir apskritai humanitarinei kultūrai. Tai vienas iš pirmųjų darbų, kuriame metafora, dažniausiai priskiriama poezijai, nagrinėjama psichologiniu (geštalto psichologijos) požiūriu. Ir jo išvadas iškart sunku net įvertinti: pasirodo, visas žmogaus vidinis pasaulis yra sudarytas iš metaforų – iš fizinio, išorinio pasaulio reiškinių pavadinimų, pritaikytų psichiniams reiškiniams nusakyti. Dėl to tie mūsų išorinio pasaulio reiškinių pavadinimai dažniausiai turi įgavę antrą, papildomą – vidiniam pasauliui skirtą prasmę, taigi yra dviprasmiški. Užtat neišvengiamai dviprasmiškas pasidaro bet koks kalbėjimas, bet koks pasakojimas, ypač mitinis, nuo senų senovės keliantis daugybę nesusipratimų, kai žodžiai, menatys vidinį žmogaus pasaulį, perskaitomi kaip menantys išorinį daiktų pasaulį...

■ APŽVALGA

Tiriant, kaip asmuo suvokia kitą asmenį, savaime kyla klausimas, kuo gi skiriasi daiktas ir asmuo kaip psichiniai stimulai, ypač siekiant griežčiau apibrėžti asmenų tarpusavio suvokimo problemas. Žengęs šiuo keliu, netruks padaryti ganėtinai svarbią išvadą – tiriant asmenų tarpusavio suvokimą, daugiausia telkiamasi į tai, kaip mes suvokiame *kitų* suvokimus, ketinimus, mintis, jausmus, kaip į juos reaguojame. O tai vis reiškiniškai, asmenis skiriantys nuo daiktų.

Toks išeities taškas ištis racionalus ir vaisingas. Tačiau vos tik jį priimame, iškyla kitas klausimas. Asmenys ir daiktai ne tik skiriasi, bet daugeliu atžvilgių ir panašūs, jie turi daug ką bendra. Gali kilti pagunda šiuos bendrus daiktų ir asmenų bruožus palikti bendrajai suvokimo psichologijai – šitaip galėtume išlaisvinti kažkiek dėmesio ir nukreipti jį į savo specifinę sritį. Sprendimas tikrai būtų praktiškas, jeigu nenustelbtų ištisos virtinės problemų, kurios gali pasirodyti fundamentalios. Juk gali būti, kad siekiant ištirti, kaip asmuo suvokia asmenį, kaip tik panašumai tarp daiktų ir asmenų yra esminiai.

Šį aptarimą pradėsime atsigręždami į pačią kalbą. Jausmams, idėjoms ar būdo savybėms nusakyti mes kone be išimčių griebiamės apibūdinių, kurie pirmiausia žymi gamtos pasaulio savybes bei vyksmus. Tokie epitetai kaip *šiltas*, *kietas*, *tiesus* nusako tiek atitinkamas daiktų, tiek asmenų savybes. Sakome, kad žmogaus mąstymas tiesus, kad jam teko priimti kietą sprendimą arba kad jo jausmai atšalo. Žmogų pavadiname giliu arba sekliu, ryškiu arba pilku, spalvingu arba bespalviu, tvirtu arba lanksčiu. Iš tikrųjų – apibūdinami asmenį, mes pasitelkiame aibę jutiminių požymių.

Ši dviprasmybė būdinga ne tik savybių pavadinimams ir būdvardžiams. Veiksmažodžiai ir veiksmažodžiai šiuo atžvilgiu irgi dviprasmiai. Mes *alkstame* arba *trokštame* žinių, *laikomės* minčių ar įsitikinimų, mūsų viltys *įsižiebia* ir *sudūžta*. Dviprasmiai ir daiktavardžiai: kalbame apie sąmojo *blyksnį*, mokymo *prieskonį*, politinį *klimatą*, o *gelmių* psichologija jau yra tapusi tiesiog terminu.

Patirtį ar elgesį nusakanti kalba pasižymi tais pačiais bruožais: mus su žmonėmis jungia *saitai* bei *ryšiai*, luomai yra *aukšti* ir *žemi*, viena grupė kitai daro *spaudimą*, išlaiko jos atžvilgiu tam tikrą *atstumą* ir kuria savo *atmosferą*.

Regis, nėra išoriniame pasaulyje tokio dalyko, kuris tuo pat metu neperteiktų atitinkamos vidinės, psichinės ypatybės. Šviesa ir tamsa atitinka žinojimą ir neišmanymą, o tekančių upių, šėlstančių audrų ir metų laikų kaitos vaizdiniais mes būdingai nusakome savo vidinio gyvenimo bei išgyvenimų permainas. Veikia priešingai: vargu ar išvis esama vien psichologinių terminų, *sui generis*, žyminčių išimtinai psichinę veiklą.

Mūsų kalboje nėra atskiro psichiniams reiškiniams skirto žodyno. Žinoma, mes turime daugybę psichikos sričiai skirtų terminų (viltis, pavydas, įsiūtis ir t. t.). Tačiau visų jų etimologija atskleidžia, jog kitados jie turėjo aiškią fizinę reikšmę.

Kalbėdami daugelis manomės vartojantys žodžius tiesiogine jų prasme. *Kietas* apibūdina žmogų ne mažiau tiesiogiai nei uolą. Iš tikrųjų ši žodžių dviprasmybė mums nėra sąmoningai suvokiama – viename kontekste jų konkreti reikšmė iš pažiūros nepriklauso nuo tos, kurią jie turi kituose kontekstuose. O kai ši jų dviprasmybė staiga ištinka mūsų sąmonę, ji mus, vienos kalbinės bendruomenės narius, apstulbina lyg kokia šmaikšti keistenybė. Nes mums atrodo visai

normalu kalbėti apie *nesuteptą* sielą arba *juodą* išdavystę. Tai kalba, kuria mes spontaniškai nusakome jausmus ir idėjas.

Šios pastabos yra įdomiai susijusios su vienu seniai psichologus kamuojančiu rūpesčiu. Tolydžio griežtindami savo dalykinę prieigą mes išsiugdėme nepasitikėjimą vadinamuoju antropomorfizmu. O štai čia matome kuo aiškiausiai išsiskleidusią akivaizdžiai priešingą tendenciją: bet kuris žmogus, kalbėdamas apie psichinius dalykus, įskaitant savo asmeninius išgyvenimus, neišvengiamai vartoja šią buitinės fizikos kalbą.

Koks tai ryšys kuris viename žodyje, pavyzdžiui, žodyje *tiesus*, susieja daikto paviršiaus, trajektorijos, judėjimo savybę su tam tikra asmens mąstymo operacija ar charakterio ypatybe? Siūlytume patyrinėti šio reiškinio pagrindus ir jo reikšmę žmogaus mąstymui.

KLAUSIMAS

Tai, kas pasakyta, atveda mus prie empirinio klausimo: ar nagrinėjamoji žodžių savybė būdinga visoms žmonių kalboms apskritai, ar tik kelioms, kuriomis čia pasirėmėme? Klausimas skyla į du:

a) ar istoriškai nesusijusios kalbos pasitelkia tas pačias morfemas fizinėms ir psichinėms savybėms pažymėti?

b) jei taip, ar skirtingoms šeimoms priklausančiose kalbose daromi tie patys sugretinimai?

Šie klausimai paskatino tyrimą, kurį dabar pristatysime. Mes sudarėme sąrašą būdvardžių, kurie anglų kalboje yra minėtuojami atžvilgiu dvi-prasmiai, ir užsibrėžėme nustatyti, ar kitose istoriškai nesusijusiose kalbose esama morfemų, žyminčių tas pačias fizinių ir psichinių savybių poras. Tarp jų įtraukėme tokius kaip „šiltas“, „šaltas“, „dešinys“, „kairys“, „blyškus“, „ryškus“, „blausus“, „spindintis“, „tiesus“, „suktas“, „kreivas“, „saldus“, „kartus“, „spalvingas“, „bepalvis“, „baltas“, „juodas“ (ir kai kurių kitų spalvų pavadinimus); „šiurkštus“, „lygus“, „slidus“, „sausas“, „šlapias“, „giedras“, „apsiniaukęs“, „gilus“, „seklus“, „aukštas“, „žemas“, „platus“, „bukas“, „aštrus“, „kietas“, „minkštas“.

Mūsų uždavinys buvo ištirti skirtingoms šeimoms priklausančias ir kuo labiau erdvėje bei laike nutolusias kalbas. Tarp pasirinktųjų buvo: a) *Senojo Testamento hebrajų* kalba, priklausanči semitų-chamitų šeimos semitų kalbų šakai ir vartota apie 1000 m. pr. Kr.; b) *homerinė graikų* kalba, priklausanči indoeuropiečių šeimai ir vartota apie 800 m. pr. Kr.; c) *kinų* kalba, priklausanči kinų-tibetiečių šeimai (tiek šnekamosios, tiek rašomosios kalbos pavyzdžiai, tarp kurių dažnai nėra skirtumo); d) *tajų* kalba, irgi priklausanči

kinų-tibetiečių šeimai; e) *malajalių* kalba, priklausanči dravidų kalbų šeimai, kuria kalbama pietvakarių Indijoje; f) *hausų* kalba, priklausanči čadų kalbų šeimai, kuria Vakarų Afrikoje kalba apie 13 milijonų žmonių; g) *birmiečių* kalba, vėlgi priklausanči kinų-tibetiečių kalbų šeimai.

Tarp informantų buvo tiek kalbą išmokę kitakalbiai, tiek gimtakalbiai. Informantui buvo pateikiamas angliškas terminas ir prašoma pasakyti atitinkamą klausiamos kalbos žodį, žymintį tą pačią ar kuo panašesnę fizinę savybę. Tada jam buvo pasiūloma pasakyti kelis posakius arba sakinius, kuriuose žodis tą fizinę savybę nusako. Tie posakiai bei sakiniai buvo užrašomi, išverčiami į anglų kalbą ir pagal angliškąjį vertimą nustatomas pažodinis klausojo termino atitikmuo. Šio pirmojo žingsnio tikslas – nustatyti termino vartojimo fizinius kontekstus, iš kurių sprendėme, ar jis šiuo atžvilgiu atitinka angliškąjį. Tada informanto buvo klausama, ar tas pats žodis gali būti pavartotas ir psichinėms savybėms nusakyti. Jei taip, buvo prašoma pateikti atitinkamų posakių ar sakinių, kurie buvo išverčiami pirmiausia pažodžiui, o paskui idiomatiškai.

Pirmasis gautas rezultatas – kad visose mūsų tirtose kalbose esama terminų, nusakančių tiek fizines, tiek psichines savybes.

Kokiu mastu skirtingos kalbos sutinka tarpusavyje poruodamos fizines ir psichines savybes? Iliustracijai pasirinkome rezultatus, gautus iš būdvardžių „saldus“, „kartus“ ir „rūgštus“. Juos ir pateikiame.

Saldus

Hebrajų: „Taiklūs žodžiai yra kaip medaus korys, saldumas gomuriui ir sveikata kūnui.“ (Pt 16.24)

Graikų: saldus juokas, balsas.

Kinų: saldi šypsena (šnekamojoje kalboje); saldūs, medaus žodžiai = apgaulingi, nepatikimi.

Tajų: saldumas silpnina, kartumas gydo = saugokis žmonių, su kuriais turi reikalų.

Hausų: nejaučiu saldumo = nesijaučiu gerai.

Birmiečių: saldžiaveidis = malonaus veido; saldžiabalsis = malonaus balso; saldiakalbis = maloniai kalbantis.

Kartus

Hebrajų: „skųsčius iš gyvasties kartėlio“ (Job 7.11).

Graikų: kartus skausmas, karčios ašaros.

Kinų: kartus likimas = sunki dalis (tiek literatūrinėje, tiek šnekamojoje kalboje).

Tajų: kaip ir anglų.

Hausų: kartus charakteris = bjaurus būdas; jis pajuto (arba patyrė) jo kalbos kartumą = jo kalba jį labai nuliūdino.

Birmiečių: karčiai kalbėti = kalbėti nedraugiškai.

Rūgštus

Hebrajų: „Kadangi mano širdis buvo sugižusi...“
(Ps 73.21)¹

Kinų: rūgštus žmogus = mizantropas; rūgšti širdis = širdgėla, sielvartas.

Birmiečių: aš labai rūgštus to žmogaus atžvilgiu = aš juo bodžiuosi.

Kiekvienoje iš šių kalbų esama žodžių, kurie nusako tas pačias savybių poras kaip kitose kalbose. Šiuo atžvilgiu atitinkamas įspūdingas! Pateiktieji vartojimo pavyzdžiai anglakalbiui lengvai suprantami.

Gali kilti klausimas, gal terminai „saldus“, „kartus“, „rūgštus“ žymi tiesiog bendras teigiamas ir neigiamas psichines savybes. Jei taip būtų, numanomas reikšmės jie nusakytų tik labai bendrais bruožais ir nepajėgtų perteikti labiau diferencijuotų ypatybių. Atidesnis tyrimas tokios prielaidos neparemia. „Saldus“ nereiškia bet kokios teigiamos psichinės savybės, pavyzdžiui, šitaip niekada nėra apibūdinama drąsa ar sąžiningumas. Šitaip apibūdinamos iš esmės tik tos psichinės savybės, kurias galėtume tapatinti su švelnumu ar net prisigerinimu. Savo ruožtu „kartus“ ir „rūgštus“ nėra bet kokios neigiamos savybės sinonimai – mums nepasitaikė nė vieno atvejo, kad „karti“ ar „rūgšti“ būtų baimė.

Pažymėtina, jog kai kurie epitetai, kaip kad „tiesus“ ir „kreivas“, skirtingai nuo kitų, turi lygiai tokią pat psichinę reikšmę, kaip kad „karštas“ ir „šaltas“.

ŽODŽIŲ DVIPRASMYBĖS KONCEPTUALUS PAGRINDAS

Ką mes norime pasakyti, kai daiktą, tarkime, stalo paviršių, pavadiname „tvirtu“? Mes turime omenyje, kad jis nepakinta spaudžiamas iš šono ar iš viršaus, kad nepakisdamas išlaiko kitus ant jo padėtus daiktus. Tvirtumas – tai atsparumas išorinių jėgų poveikiui. Taigi, tvirtumas mena tam tikrą sąveiką. Kita vertus, minkštas daiktas įgyja jį veikiančių kitų daiktų pavidalą, kaip stalo kontūrą atkartojanti staltiesė. Ką tad reiškia žodis „tvirtas“, kai taikomas asmeniui? Jis nusako formaliai panašią sąveiką. Antai į žmogų kitas kreipiasi su prašymu, o tasai neatsiliepia. Tokią sąveiką mes suvokiame kaip tam tikrą jėgą, kuria vienas asmuo stengiasi paveikti kitą ir sukelti atitinkamą jo permainą. Tačiau jėga nepavyksta asmens „sujudinti“ – sujaudinti. Jis „atsispiria“. Stalo tvirtumas ir žmogaus tvirtumas reiškia

visiškai skirtingus dalykus tiek turinio, tiek sudėtingumo prasme, tačiau sąveikos principas suvokiamas kaip dinamiškai panašus – abiem atvejais turime reikalą su jėgos poveikiu ir atitinkamu pasipriešinimu jam, atoveikiu.

Tai, kas pasakyta šiuo pavyzdžiu, galioja ir kitiems tos pačios kategorijos apibūdinimams. „Šiltas“ reiškia ne tik temperatūra, bet ir palankumą suartėjimui arba bendrystei, o „šaltas“ – atstūmimą, izoliavimąsi. „Spalvingas“ žymi ne tik įvairiaspalvį daiktą, bet ir vidine įvairove pasižymintį ir todėl susidomėjimą galintį sukelti asmenį.

Mūsų išvada, kurią laikome esmine šiai problemai išspręsti, – kad nagrinėjamieji terminai mena ne vien daikto jutiminius ypatumus, bet ir jų funkcines savybes bei sąveikos būdus. Jie žymi ne tik patyrimo „žalią materiją“, bet įvardija ir atitinkamas *squokas*. Jutimiškoji (sensoriškoji) psichologija, kurios įtaka mums dar nėra visai išblėsusi, pridengia tai ir trukdo suprasti, jog „tiesumas“, „gelmė“, „aštrumas“ apima kur kas daugiau nei tos kelios atrinktos ypatybės, kurios pasiduoda psichofiziniam tyrimui. Turime žiūrėti, kad neapgalvotai nesusiaurintume šių sąvokų ligi jų tiesioginės reikšmės, nes iš tikrųjų jie apima svarbias dinamines ir psichognomines savybes, iki šiol sunkiai prieinamas tiksliai ištirimui.

Nagrinėjamieji terminai turi maža ką bendra su abstrakčiomis loginėmis operacijomis. Tai ne apibendrinimai, kaip daugeliu kitų kuo įvairiausių atvejų. Veikiau tai konkrečios kognityvinės operacijos, kuriomis mes natūraliai suvokiame reiškinius ir panašumus tarp jų.

Taigi, priėjome išvadą, kad apibūdinami psichinius įvykius tais pačiais žodžiais, kuriais apibūdiname gamtos jėgas – ugnį, jūrą, vėją – mes remiamės bendromis abiejų funkcinėmis savybėmis. Gamtos reiškinius mes suvokiame kaip laidininkus tų pačių gamtos jėgų, kurias aptinkame ir žmogaus pasaulyje. Todėl savaime kalbame apie *ižvelgtą* reikalo esmę, apie *nušviestą* klausimą, apie *išgvildentą* dalyko *branduolį*. Kaip tik iš čia ir randasi šiame darbe minėti dviprasmiai terminai, kaip trumpi drūti funkciniai santykių bei jėgų įvardijimai.

Šis tyrimas taip pat suteikia atspirties tašką apskritai metaforos problemai apmąstyti. Gal nebūtų pernelyg drąsu viltis, kad šių klausimų išaiškinimas galėtų pagilinti mūsų žinias apie kognityvines funkcijas ir bent kiek užvertų spragą, pernelyg ilgai žiojinčią tarp psichologijos ir humanitarinių mokslų.

Sutrumpintas vertimas iš: Solomon E. Asch. The Metaphor: A Psychological Inquiry. *Documents of Gestalt Psychology*. Edited by Mary Henle. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1961, p. 324–333.

Iš anglų kalbos vertė Dainius RAZAUSKAS

1 Angliškajame Biblijos vertime *was soured*, lietuviškai įprasta versti „buvo apkartusi“, „apkarto“. (Vert. past.)